Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

RAQAMLI MAKONDA TARIXIY XOTIRA VA MILLIY O‘ZLIK TRANSFORMATSIYASI: QATAG‘ON QURBONLARI MEROSINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

Otabek Erkinovich Allayarov*
TMC instituti dotsenti
✉ allayarovotabek84@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamli makon sharoitida tarixiy xotira va milliy o‘zlikning o‘zgarish jarayonlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Qatag‘on qurbonlari merosini saqlash, ilmiy o‘rganish va raqamli kommunikatsiya vositalari orqali yosh avlodga yetkazish masalalariga e’tibor qaratiladi. Tarixiy xotiraning raqamli arxivlar, virtual muzeylar va internet resurslari orqali uzatilish

Kalit so‘zlar

raqamli makon, tarixiy xotira, milliy o‘zlik, qatag‘on qurbonlari, tarixiy meros, raqamli arxiv, madaniy xotira, tarixiy ong, virtual muzey, ijtimoiy falsafa.

DOI: 10.5281/zenodo.23279389

KIRISH

Tarixiy xotira jamiyatning o‘tmish haqidagi tasavvurlarini saqlab qoladigan oddiy ma’lumotlar yig‘indisi emas. U insonning bugungi ijtimoiy mavqei, qadriyatlari, o‘zligini anglashi va kelajak haqidagi qarashlari bilan uzviy bog‘langan murakkab ma’naviy hodisadir. O‘tmishda yuz bergan voqea avlodlar ongida aynan o‘sha holatda saqlanib qolmaydi. Vaqt o‘tishi bilan uning mazmuni qayta talqin qilinadi, ayrim tafsilotlar unutiladi, ayrimlari esa yangi ijtimoiy sharoitda yanada aniqroq anglanadi. Shu sababli tarixiy xotirani o‘rganish faqat tarix fanining emas, balki ijtimoiy falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va kommunikatsiya nazariyasining ham kesishgan nuqtasiga aylanadi.

XX asr O‘zbekiston tarixida qatag‘on siyosati ana shunday xotira qatlamlaridan biridir. Mustabid siyosiy tizim sharoitida davlat tomonidan ta’qib qilingan, qamoqqa olingan, surgun qilingan yoki qatl etilgan insonlarning taqdiri uzoq vaqt davomida jamiyatning ochiq tarixiy xotirasidan siqib chiqarildi. Ularning ilmiy, adabiy, ma’rifiy va davlat boshqaruvidagi faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlar cheklangan yoki biryoqlama talqin qilingan. Shu sababli qatag‘on qurbonlari merosini qayta o‘rganish faqat tarixiy adolatni tiklash vazifasi bilan chegaralanmaydi. Masala inson sha’ni, fikr erkinligi, ilmiy tafakkur, milliy o‘zlik va avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy davomiylikni qayta anglash bilan bog‘lanadi.

Tarixiy xotiraning ijtimoiy tabiatini tushuntirishda fransuz olimi Moris Halbvaksning qarashlari alohida nazariy asos bo‘la oladi. Uning 1925-yilda nashr etilgan “Les cadres sociaux de la mémoire” asarida xotira individual ongning ichki hodisasi sifatida emas, inson mansub bo‘lgan ijtimoiy guruhlar va ularning munosabatlari orqali shakllanadigan hodisa sifatida talqin qilinadi. Halbvaksning ingliz tilidagi “On Collective Memory” to‘plami 1992-yilda University of Chicago Press tomonidan chop etilgan. Olimning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, inson o‘tmishni eslar ekan, uni hozirgi ijtimoiy muhit, til, guruhiy tajriba va mavjud tasavvurlar orqali qayta tiklaydi.[1;254]

Ushbu nazariy yondashuv qatag‘on qurbonlari xotirasiga nisbatan qo‘llanganda muhim bir masalani ochadi: jamiyat o‘z tarixini qanday eslashi uning bugungi o‘zligini qanday qurishiga ham ta’sir qiladi. Agar tarixning muayyan qismi uzoq vaqt sukutda qolsa, o‘sha davrga oid ijtimoiy tajriba ham avlodlar xotirasida uzilib qolishi mumkin. Aksincha, arxiv hujjatlari, xotiralar, fotosuratlar, ilmiy tadqiqotlar va muzey ekspozitsiyalari bir tizimga keltirilsa, ilgari parchalangan tarixiy tasavvurlar o‘zaro bog‘lanadi. Xotira bu yerda o‘tmishni aynan takrorlash vositasi emas, balki hozirgi avlodning o‘z tarixiga munosabatini shakllantiruvchi faol ijtimoiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Jan Assmanning 1992-yilda nashr etilgan “Das kulturelle Gedächtnis” asari xotira va madaniy identitet munosabatini yanada kengroq doirada ko‘rib chiqadi. Assmann madaniy xotirani jamiyatning o‘zini vaqt va makonda davomiy mavjudlik sifatida anglashi bilan bog‘laydi. Yozuv, marosim, ramz, yodgorlik, matn va boshqa madaniy tashuvchilar orqali muayyan tarixiy tasavvurlar avloddan avlodga o‘tadi.[2;344] Mazkur fikrni raqamli davr sharoitida rivojlantirib, xotiraning zamonaviy tashuvchilari qatoriga elektron arxiv, raqamlashtirilgan hujjat, virtual muzey, podkast, videomaterial, elektron kutubxona va ijtimoiy tarmoqlardagi tarixiy kontentni ham kiritish mumkin.

O‘zbekiston tajribasida qatag‘on qurbonlari xotirasini qayta tiklash mustaqillikdan keyingi davrda izchil institutsional tus oldi. 1999-yil 12-mayda mustamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish komissiyasining tashkil etilishi ushbu yo‘nalishdagi muhim tarixiy qadamlardan biri bo‘ldi. O‘sha yil iyul oyida “Shahidlar xotirasi” xayriya jamg‘armasi tashkil etildi. 2000-yil 12-mayda Toshkent shahrining Yunusobod tumanida “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi ochildi. 2001-yil 1-maydagi Prezident farmoni asosida qatag‘on qurbonlari xotirasini aks ettiruvchi muzeyni tashkil etish ishlari yo‘lga qo‘yildi va 2002-yil 31-avgustda muzey tantanali ravishda ochildi.[3]

Bu sanalar oddiy xronologik ma’lumot sifatida qaralmaydi. Ularning ijtimoiy-falsafiy mazmuni jamiyatning o‘z o‘tmishiga munosabati o‘zgarganini ko‘rsatishidadir. Ilgari siyosiy sabablarga ko‘ra cheklangan xotira mustaqillik sharoitida jamoat xotirasining qonuniy qismiga aylana boshladi. Yodgorlik va muzeyning paydo bo‘lishi xotirani faqat oilaviy hikoyalar doirasida saqlab qolishdan uni umumjamiyat miqyosidagi ma’naviy tajribaga aylantirish imkonini berdi.

Qatag‘on tarixini o‘rganishda shaxsiy taqdirlar masalasi ham katta nazariy ahamiyatga ega. Masalan, Akmal Ikromovning hayoti bir davrning siyosiy qarama-qarshiliklarini inson taqdiri orqali ko‘rish imkonini beradi. U 1898-yilda Toshkentda tug‘ilgan, jadid maktabi va ma’rifat muhiti bilan bog‘liq faoliyat olib borgan, 1929-yil dekabridan 1937-yil sentyabrigacha O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining birinchi kotibi lavozimida ishlagan. 1937-yil 5-sentyabrda hibsga olingan, 1938-yil 7-oktyabrda sud hukmi bilan oliy jazoga tortilgan.[4] Bu hayot yo‘li faqat bir siyosiy arbobning biografiyasi emas. Unda ma’rifat, davlat boshqaruvi, milliy siyosat va repressiv siyosiy tizim o‘rtasidagi murakkab munosabatlar mujassam.

Qatag‘on qurbonlari merosini o‘rganishning ilmiy qiymati aynan shunday individual taqdirlar orqali ochiladi. Tarix statistik ko‘rsatkichlardan iborat bo‘lib qolsa, insoniy mazmunini yo‘qotishi mumkin. Bir insonning maktabda dars bergani, kitob yozgani, ilmiy izlanish olib borgani yoki milliy madaniyat rivojiga hissa qo‘shgani haqidagi ma’lumot uning keyinchalik qanday siyosiy bosimga uchragani bilan birgalikda o‘rganilgandagina davrning ichki ziddiyatlari ko‘rinadi. Qatag‘on tarixi insonning jamiyatdagi o‘rnini davlatning siyosiy qarori qanday o‘zgartirib yuborishi mumkinligini ko‘rsatadigan tarixiy tajribadir.

XXI asrda bu xotira makoni yangi shaklga ega bo‘ldi. Avvallari tarixiy materialga murojaat qilish uchun muzey, kutubxona yoki arxivga borish talab etilgan bo‘lsa, raqamli texnologiyalar ko‘plab manbalarni foydalanuvchiga elektron shaklda yetkazish imkoniyatini yaratdi. Hujjatlarning skaner nusxalari, tarixiy fotosuratlar, elektron kataloglar, ilmiy maqolalar, video suhbatlar va virtual ekspozitsiyalar geografik masofani qisqartirmoqda. Shu sababli raqamlashtirishni texnik nusxa ko‘chirish sifatida tushunish yetarli emas. U tarixiy bilimning jamiyat ichida harakatlanish tezligi va shaklini ham o‘zgartiradi.

2020-yil 8-oktyabrda qabul qilingan Prezidentning F-5598-son Farmoyishi qatag‘on qurbonlari merosini chuqur o‘rganish, ularning hayoti va faoliyatiga oid arxiv hujjatlarini to‘plash, xorijiy arxivlardagi materiallarni izlash, avlodlar xotiralarini qayd etish va mavzuni ommaviy axborot vositalari hamda Internet orqali yoritish vazifalarini belgiladi.[5] Farmoyishdagi vazifalar qatag‘on xotirasining faqat muzey yoki ilmiy

institut doirasida qolib ketmasdan, keng ijtimoiy kommunikatsiya tizimiga kirib borishi zarurligini ko‘rsatadi.

Raqamli makonning imkoniyati aynan shu nuqtada yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, ilgari faqat tor ilmiy doirada mavjud bo‘lgan ma’lumotlar keng auditoriyaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, tarixiy materialning Internetga joylashtirilishi uning ilmiy qiymatini avtomatik ravishda kafolatlamaydi. Biror hujjatning suratini izohsiz tarqatish, tarixiy shaxsning gapini davr sharoitidan uzib olish yoki noma’lum manbadan olingan ma’lumotni “tarixiy fakt” sifatida taqdim etish xotiraning mazmunini buzishi mumkin. Raqamli xotiraning kuchi bilan birga uning mas’uliyati ham ortadi.

Shu sababli qatag‘on qurbonlari merosini raqamli makonda saqlash uchun uch bosqichli yondashuvni taklif etish mumkin. Birinchi bosqich — hujjatli saqlash. Unda arxiv materiallari, fotosuratlar, qo‘lyozmalar, biografik ma’lumotlar va muzey eksponatlari raqamli shaklga o‘tkaziladi. Ikkinchi bosqich — ilmiy sharhlash. Hujjat shunchaki Internetga yuklanmaydi; uning yaratilgan vaqti, muallifi, tarixiy sharoiti, asl nusxasi va boshqa manbalar bilan aloqasi ko‘rsatiladi. Uchinchi bosqich — ijtimoiy talqin. Ilmiy jihatdan tekshirilgan material ta’lim, ilmiy muloqot, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali yosh avlodga tushunarli shaklda yetkaziladi.

Ushbu uch bosqich o‘zaro uzilsa, tarixiy xotiraning mazmuni zaiflashadi. Hujjat mavjud, lekin sharh yo‘q bo‘lsa, foydalanuvchi uning tarixiy mazmunini anglashda qiynaladi. Ilmiy sharh bor, lekin material ommaga yetib bormasa, tarixiy bilim tor mutaxassislar doirasida qoladi. Keng tarqatish mavjud, ammo manbaning ishonchliligi tekshirilmasa, raqamli xotira noto‘g‘ri tasavvurlarni ham tez ko‘paytirishi mumkin.

Milliy o‘zlik masalasida ham raqamli xotira o‘ziga xos ta’sir mexanizmiga ega. Inson “men kimman?” degan savolga faqat bugungi hayoti orqali javob bermaydi. U o‘z oilasi, tili, madaniyati, tarixiy tajribasi va avlodlar xotirasi bilan bog‘liq holda o‘zini anglaydi. Qatag‘on qurbonlari merosi shu identitetning tarixiy chuqurligini ko‘rsatadi. Jadidlar, ma’rifatparvarlar, olimlar, yozuvchilar, davlat va jamoat arboblarining faoliyati milliy o‘zlikni faqat etnik yoki madaniy mansublik bilan cheklamasdan, bilimga intilish, ma’rifat, mas’uliyat, vatanparvarlik va ijtimoiy fikr erkinligi kabi qadriyatlar orqali talqin qilish imkonini beradi.

Raqamli avlod uchun tarixni qabul qilish shakli ham o‘zgarib bormoqda. Yosh foydalanuvchi tarixiy ma’lumotni faqat darslikdan emas, qisqa video, elektron maqola, infografika, podkast, ijtimoiy tarmoq posti yoki virtual muzeydan ham oladi. Shu sababli tarixiy xotiraning mazmuni bilan uning taqdim etilish shakli bir-biridan ajralmaydi. Ilmiy jihatdan asoslangan material zamonaviy kommunikatsiya vositalarida sodda, lekin mazmunini yo‘qotmagan shaklda berilsa, yoshlarning tarixiy tafakkurini faollashtirishi mumkin.

Bu yerda tarixiy xotira va milliy o‘zlik o‘rtasidagi munosabatni tayyor g‘oyalarni yoshlar ongiga singdirish sifatida emas, savol berishga undaydigan intellektual muhit sifatida qurish maqsadga muvofiq. Masalan, “Nima uchun ma’rifatparvar insonlar ta’qib qilindi?”, “Ularning ilmiy va madaniy faoliyati nega xavf sifatida qabul qilindi?”, “Bugungi jamiyat ularning merosidan qanday saboq chiqarishi mumkin?” kabi savollar tarixni yodlashdan ko‘ra uni anglashga yaqinroq olib boradi.

Tarixiy xotiraning raqamli muhitga ko‘chishi milliy o‘zlikning mazmunini qayta ko‘rib chiqish uchun yangi imkoniyat yaratmoqda. Arxiv hujjatlari, shaxsiy biografiyalar, fotosuratlar va ilmiy tadqiqotlarning elektron shaklda ommalashishi ilgari kam ko‘rinadigan tarixiy qatlamlarni keng jamoatchilikka ochmoqda. Qatag‘on qurbonlari merosini o‘rganishda esa asosiy vazifa tarixiy shaxslarni ideallashtirish emas, ularning faoliyati va taqdirini o‘z davri, mavjud manbalar hamda siyosiy sharoit bilan bog‘liq holda xolis talqin qilishdan iborat.

Raqamli xotiraning ilmiy qiymati ma’lumotning ko‘pligi bilan emas, uning ishonchliligi va kontekstual aniqligi bilan belgilanadi. Shu sababli hujjatlarni yagona elektron tizimlarda jamlash, manbaning kelib chiqishini ko‘rsatish, asl nusxa va raqamli ko‘chirma o‘rtasidagi farqni saqlash, biografik ma’lumotlarni arxiv dalillari bilan bog‘lash zarur. Shundagina Internet tarixiy ma’lumotlarni tarqatish vositasidan ilmiy xotirani shakllantiruvchi muhitga aylanishi mumkin.

Bugungi raqamli avlod tarixni turli formatlarda qabul qilmoqda: elektron hujjat, videolavha, virtual ekspozitsiya, ilmiy maqola yoki qisqa media material orqali. Shu sababli tarixiy merosni saqlash bilan uni zamonaviy auditoriyaga tushunarli yetkazish vazifasi bir-biridan ajralmaydi. Qatag‘on qurbonlari haqidagi ilmiy asoslangan ma’lumotlarning ochiq raqamli muhitga kirib borishi yoshlarni tarixni tayyor xulosalar orqali emas,

manbalarni solishtirish, savol berish va dalil asosida fikr yuritish orqali anglashga undashi mumkin.

Raqamli makonda tarixiy xotiraning istiqboli uch yo‘nalishning uyg‘unligiga bog‘liq: hujjatni saqlash, manbani ilmiy talqin qilish va tarixiy bilimni jamiyatga yetkazish. Shu model qatag‘on qurbonlari merosini faqat o‘tmish yodgorligi sifatida emas, bugungi milliy tafakkur va tarixiy ongning faol tarkibiy qismi sifatida ko‘rishga imkon beradi. Xotiraning hayotiyligi uning qancha ma’lumot saqlashida emas, yangi avlodni o‘sha tarix haqida mustaqil fikrlashga qanchalik undashida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Halbwachs M. *On Collective Memory*. Edited, translated and with an introduction by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 254 p.
2. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck, 1992. 344 S.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi. “Muzey haqida”.
4. Qatag‘on qurbonlari xotirasi portali. “Akmal Ikromov (1898–1938)”.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktyabrdagi F-5598-son Farmoyishi, “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”.